

Інна Заболотна

ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ МЕТОДИКИ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ У ПРАКТИЦІ І. КРИП'ЯКЕВИЧА ТА М. КОРДУБИ

Стаття присвячена огляду внеску у розвиток методики дослідження історичних джерел двох із найяскравіших представників львівської наукової школи М. Грушевського – М. Кордуби та І. Крип'якевича на основі їхніх лекційних курсів та спеціальних праць.

Ключові слова: методика історичного дослідження, історичне джерело, теоретичне джерелознавство, практичне джерелознавство.

Статья посвящена обзору вклада в развитие методики исследования исторических источников двоих из самых ярких представителей львовской научной школы М. Грушевского – М. Кордубы и И. Крипьякевича на основе их лекционных курсов и специальных работ.

Ключевые слова: методика исторического исследования, исторический источник, теоретическое источниковедение, практическое источниковедение.

The article overviews the contribution to the development of methods for historical sources investigation done by two of the most famous representatives of M. Gruševskiy L'viv Scientific School – M. Korduba and I. Kryp'yakevych, based on their lectures and special publications.

Key words: methods of historical investigation, a historical source, theoretical source study, practical source study.

Практичне значення методики історичного дослідження, зокрема методики дослідження історичних джерел як його складової, не викликає сумнівів. Цій проблематиці традиційно приділялась значна увага в середовищі професійних істориків. Актуальність її зберігається і на сьогоднішній день. Першочергового значення дослідженню історичних джерел надавали представники Київської школи документалістики, до якої належав і М. Грушевський, який прищепив повагу до писемного джерела як явища і своїм учням – І. Крип'якевичу та М. Кордубі. Збереглося не так багато праць теоретичного характеру, присвячених методиці дослідження історичних джерел. З огляду на це, надзвичайно цінним є вивчення досвіду професійних істориків, визнаних авторитетів у своїй галузі, зафіксованого в їхніх маловідомих працях.

Ця проблематика, незважаючи на її актуальність, не знайшла ще достатнього висвітлення в українській історіографії. Методиці історичного дослідження М. Кордуби низку праць присвятила У. Великопольська¹, І. Крип'якевича – І. Заболотна². Теоретичні проблеми джерелознавства розкриті в підручнику з джерелознавства³, монографіях Я. Калакури⁴ та О. Богдашиної⁵.

Спираючись на глибокі знання джерел історії України, І. Крип'якевич та М. Кордуба висвітлили такі важливі питання методики історичного дослідження, як вибір теми і план праці, виписки з джерел, прочитання тексту, встановлення первісного тексту, його інтерпретація, проведення атрибуції (встановлення авторства, дати і місця створення джерела), дослідження автентичності, оригінальності і вірогідності джерел. Методичні надбання згаданих західноукраїнських вчених щодо історичних досліджень, в яких знайшов концентрований виклад їх практичний досвід з джерелознавчого аналізу і синтезу, стали науковим заповітом для багатьох майбутніх істориків.

Пошук джерельної інформації М. Кордуба і І. Крип'якевич пов'язували з джерелознавчою *евристикою* («*гевристикою*»). Цій проблемі М. Кордуба присвятив першу частину своєї праці «Методологія історії»⁶ і визначив евристику як перший етап історичного дослідження. І. Крип'якевич вказував, що завданням евристики є «зібрати разом всі джерела, що можуть бути як-небудь підняті для праці»⁷.

Значну увагу обидва вчені також приділяли пошуку і опрацюванню *бібліографії* досліджуваного питання. М. Кордуба вважав пошук бібліографії основним підготовчим етапом роботи історика-дослідника. Він був переконаний, що без попереднього вивчення літератури не варто переходити до розгляду джерел, щоб не витратити час на з'ясування уже давно відомих і встановлених фактів. І. Крип'якевич, як знаний бібліограф, мав свій підхід до збору наукової інформації. На відміну від М. Кордуби, він не вважав вивчення наукової літератури першим етапом дослідження, а надавав перевагу ознайомленню з джерелом, щоб уникнути необ'єктивної чи упередженої думки автора про історичну подію чи особу. З цього приводу учень І. Крип'якевича Я. Ісаєвич згадував, що історик «говорив навіть, що приступаючи до нової теми, уникає знайомства зі спеціальною літературою, щоб не опинитися під впливом чужих концепцій – спершу збирає джерела, систематизує їх, намагається зробити власні висновки, а тоді вже дивиться, що писали інші»⁸.

Важливу роль в історичному дослідженні, як підкреслювали обидва вчені, відіграє *тема* наукового пошуку, погляди на вибір якої багато в чому у них співпадали. Так, на думку М. Кордуби, обираючи тему, дослідник має зважати на два основні моменти: «обставини, серед яких він живе» і «свої власні знання», тобто рівень кваліфікації. Вчений підкреслював, що історик не повинен піддаватися «впливу моди»⁹ і оминати питання, які вже добре висвітлені у науковій літературі. І. Крип'якевич вважав, що тема наукової праці має бути чітко визначена, а також «ні заширока», бо змусить дослідника розпорозувати увагу, «ні завузька», бо обмежуватиме горизонт праці¹⁰. Він наголошував на необхідності цілеспрямованого вибору теми¹¹, її наукової актуальності, як і М. Кордуба, застерігав «не йти за модою, не наслідувати психіки череди»¹².

Обидва вчені головним завданням історика-науковця вважали *дослідження історичного джерела*. М. Кордуба цей процес поділяв на такі етапи: евристика, критика, осмислення (розуміння), змалювання (зобра-

ження)¹³. Вчений зауважував, що на практиці етапи дослідження тісно взаємопов'язані та доповнюють один одного. Можна спостерігати еволюцію підходів до етапів опрацювання (обробки) історичних джерел у І. Крип'якевича. У 1918 р. оцінка (критика) джерел, за І. Крип'якевичем, передбачала: 1) «повстання» джерела (означення часу, місця створення і автора); 2) «удержання» і несфальшованість тексту; 3) «усталення» тексту (рецензія); 4) встановлення достовірності¹⁴. У середині 1940-х рр. вчений виокремив опрацювання джерел у окремий цикл роботи, поділивши його на такі етапи: 1) «відчитання» оригінального акту («відпис», транскрипція, опис акту, «приготовлення» едиції); 2) зрозуміння тексту: мовне і речове, коментарі, інтерпретація змісту, регест, публікація з коментарями і вступом; 3) реконструкція тексту з 2-х і більше копій, виправлення помилок; 4) виявлення фальсифікатів; 5) дослідження походження джерела (визначення часу і місця створення джерела, встановлення авторства); 6) дослідження оригінальних і похідних джерел; 7) інтерпретація змісту; 8) достовірність («віродостойність») джерела (джерела з правдивою інформацією, з помилковою, тенденційні і «брехливі»); 9) усталення фактів (вибір і впорядкування матеріалу); 10) комбінація фактів; 11) виклад; 12) публікація¹⁵. В узагальнюючій праці «Нарис методики історичних досліджень» (далі – «Нарис...») (1967) І. Крип'якевич запропонував проводити обробку джерел за такими етапами: 1) прочитання тексту; 2) встановлення первісного тексту; 3) інтерпретація тексту; 4) дослідження автентичності джерела; 5) дослідження недатованих джерел; 6) дослідження оригінальності джерел; 7) дослідження вірогідності джерельних даних¹⁶. Отже, незважаючи на певну відмінність у формулюванні назв основних етапів роботи з джерелами, обидва вчені продемонстрували однакове бачення основних завдань джерелознавчої критики та методики історичного дослідження.

Широке відображення у працях обох вчених знайшли питання критики і аналізу історичних джерел. Як і всі позитивісти, М. Кордуба не сприймав тих істориків, які ігнорували критику джерел. Він називав «безкритичними істориками» Л. Кубалю та М. Костомарова (лист до М. Грушевського від 30 серпня 1927 р.)¹⁷. М. Кордуба відзначав необхідність послідовності у підході до критичного аналізу джерел, підкреслюючи, що джерело не можна досліджувати у відриві від розглядуваної епохи і вказував, що автор будь-якого писемного джерела, безперечно, мав власний погляд на описувані ним події.

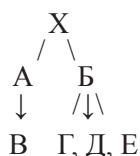
Пріоритетним етапом критики і одним із першочергових завдань дослідника обидва вчені вважали *прочитання тексту джерел*. На переконання М. Кордуби, для прочитання тексту дослідники повинні послуговуватися методами дослідження спеціальних історичних дисциплін та інших наук – палеографії, дипломатики, сфрагістики, філології тощо¹⁸. Особливу роль при прочитанні тексту вчений відводив палеографії, яка «помагає на підставі роду і характеру письма бодай приблизно означити час написання тих рукописів, в яких бракує всіх інших підстав для хронології»¹⁹.

І. Крип'якевич вивчення рукопису радив починати з дослідження матеріалу, на якому він написаний (папір, пергамент). При дослідженні паперу він рекомендував скористатись методами паперознавства, при прочитанні тексту, як і М. Кордуба, – методами палеографії. Для роботи з текстом, який навіть не допоможе відчитати підручник з палеографії, І. Крип'якевич пропонував скласти абетку із літер прочитаних слів і за її допомогою розшифрувати незрозумілі слова та вирази.

І. Крип'якевич, як і М. Кордуба, зауважував, що серед джерел є як **оригінали**, так і **копії**. М. Кордуба вважав, що історик для визначення оригінальності джерела потрібно вивчити його зовнішні особливості: філіграні (водяні знаки), позначки, наявність інтерполяцій.

Важливим етапом дослідження джерела І. Крип'якевич вважав **встановлення первісного тексту**. Задля досягнення цієї мети він радив виправити у тексті очевидні помилки, розкрити («розв'язати») скорочення, розставити розділові знаки, позначити прогалини в тексті, сумнівні чи «дивні» місця, виправити цитати²⁰. Він визначив три форми оригінальних текстів: чорновик, оригінал, автограф. І. Крип'якевич підкреслював важливе значення для наукової роботи саме оригіналів джерел і визначив їх особливості: написання на папері, що відповідає певній епосі (інколи – пергаменті), характерний стиль тогочасного письма, наявність власноручних підписів із титулами, печаткою автора. Вчений відзначав особливу цінність автографа, який передає не лише почерк автора, але й характерний для нього стиль, думки і погляди. Оригіналом, на його думку, можна вважати і документ, не писаний рукою автора, але підписаний уповноваженою особою і скріплений печаткою (наприклад, деякі універсали Б. Хмельницького, підписані військовим писарем І. Виговським). Історик звернув увагу і на важливість чорновиків, які дають змогу простежити, як проходила боротьба думок з певного питання при підготовці документа (наприклад, документи з підготовки Березневих статей 1654 р.). Стосовно копій документів І. Крип'якевич зауважував, що вони не можуть повністю замінити оригінал, зважаючи на допущені в них помилки (механічні або самовільні правки переписувачів), зміни, пропуски.

Етап роботи над текстом джерела, на якому здійснюється виправлення помилок і реконструкція первісного тексту, І. Крип'якевич називав **рецензією**. Вчений зазначав, що за наявності тільки однієї копії, досліднику доведеться сприйняти текст у такому вигляді, який дає копія. Те саме стосується й копій, що збереглись у друку («Слово о полку Ігоревім»). У цьому випадку дослідник має змогу тільки виправити помилки, очевидні недоречності, неправильно розкриті скорочення тощо. За наявності декількох копій необхідно порівняти між собою усі відомі, розглянувши їх взаємозалежність та, на основі аналізу змісту, окремих висловів, письма, помилок можна виділити копії, найближчі до первісного тексту. І. Крип'якевич радив досліджувати саме ту копію, яка найвірніше передає давній текст. Вчений вказував, що деколи можна визначити групи (класи, сім'ї) копій та їх спорідненість і впорядкувати їх у так зване генеалогічне дерево за такою схемою²¹:

Де X – це загублений оригінал; А та Б – дві копії, переписані з нього; від списку А походить копія В, від списку Б – три копії Г, Д, Е.

Після дослідження всіх наявних копій, одну з них, яка має риси найбільшої вірогідності, І. Крип'якевич радив взяти за основу для реконструкції тексту. Ті частини тексту, які у всіх копіях ідентичні, на його думку, слід розглядати як первісний текст. Коли ж копії дають різничання, треба вирішити, яка найкраще відповідає змістові, мові, фразеології тексту в цілому. Таку копію слід узяти за основу, а інші варіанти подати у примітках під текстом. Прикладом зразкової реконструкції текстів І. Крип'якевич вважав видання літописів у публікації «Полное собрание русских летописей» (1841–1959 pp.). Також вчений виокремлював авторизовані копії, тобто складені на основі повноваження автора або підтверджені певною установою. Так, поряд із документами XVII–XVIII ст., автентичність яких підтверджено військовими канцеляріями Війська Запорозького, існують також копії приватного характеру.

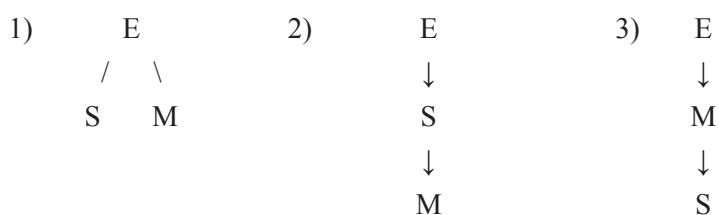
Обидва дослідники поділяли джерела на *первісні та похідні*, в залежності від наявної в них інформації. М. Кордуба називав їх «зависиме чи незалежне (оригінал)» та зауважував: «Коли кілька джерел, з великого комплексу подій, вибирають ті самі моменти зі значного простору часу і ті самі події, то [вони] зависимі»²². Він наголошував, що первісне джерело «стоїть ближче до даного факту, дає безпосереднє свідчення про факти»²³. Таким чином, на його думку, первісні джерела є інформативно незалежними, а похідні – залежними. Також потрібно враховувати, що декілька людей не можуть випадково дати ідентичний опис події паралельно, «ніколи не схоплюють всіх її моментів в той сам спосіб»²⁴. І. Крип'якевич називав джерела, які розповідають про ту ж подію, в той самий спосіб, «посвояченими»²⁵. Для визначення похідного і первісного джерела в ході критики джерел групи писемної традиції, М. Кордуба рекомендував, крім з'ясування походження джерела, встановити, чи автор був безпосереднім свідком описуваної події, чи черпає інформацію про неї з інших джерел. М. Кордуба також вважав пріоритетним методом встановлення первісного джерела аналіз його змісту (текстуальний аналіз)²⁶.

У разі наявності одночасно первісного та похідного джерел, для визначення *об'єктивності їх інформації* обидва вчені, слідом за Е. Бернгеймом²⁷, надавали перевагу компаративному аналізу тексту обох джерел, зіставляючи погляди авторів.

Довівши спорідненість джерел загалом, історик повинен дослідити, в чому саме полягає їх взаємна залежність, котре з них є *першоджерелом* (протографом – І. З.), а котре похідним. При цьому І. Крип'якевич був переконаний в тому, що залежне джерело «все зраджується так, як

учень, що відписав шкільну вправу від товариша: явні непорозуміння, фрази і погляди переписані механічно, без думки, неоправдані пропуски, або знов непотрібні додатки»²⁸. Пізніше, характеризуючи похідне джерело, І. Крип'якевич звернув увагу на наявність у ньому, крім пропусків, помилково переписаних слів, непорозумінь, також «надто відшліфованих» слів, нової редакції тексту²⁹. Нерідко, як зауважував учений, два джерела не є прямо залежні, а беруть відомості з третього. Трапляються перехрещення різних джерел.

Розглядаючи взаємозв'язки між трьома джерелами, коли «кожне з трьох може бути пра[д]джерелом для других двох і то на 3 способи»³⁰, М. Кордуба подав схеми 3-х найважливіших для методики комбінацій з можливих 9, де Е, М, S – джерела, при тому Е – праджерело (протограф).

Відповідно до схем він виводить 3 правила встановлення спорідненості та взаємозалежності джерел, а також загальне правило: коли з 3-ох споріднених джерел два подібні між собою і відрізняються від 3-го, то одне з них є джерелом для іншого і передає йому відомості з третього джерела³¹.

І. Крип'якевич у курсі лекцій, датованому січнем 1918 р., акцентував увагу на тому, що первісними є, як правило, джерела групи останків (залишків), у той час як серед джерел традиції є багато похідних, неоригінальних. Він пропонував встановлювати залежність певного джерела від інших, як і М. Кордуба, пофрагментно, шляхом аналізу окремих частин тексту і порівняння їх зі схожими частинами тексту інших джерел. Насамперед, як вказував вчений, необхідно з'ясувати, чи ці джерела взагалі перебувають у внутрішніх зв'язках між собою, що можуть засвідчити подібні форма, вислови, однакові фрази. Він звернув увагу на випадки, коли незалежні за зовнішньою формою джерела споріднені тільки за змістом: приділяють увагу тим самим подіям, особам, а також виявляють зацікавленість однаковими другорядними справами, побічними деталями.

Обидва вчені були знавцями багатьох мов, що допомагало їм в *інтерпретації тексту* джерела. У обох вчених інтерпретація (осмислення) джерела становила окремий етап дослідження (завдання тлумачення тексту джерела, необхідного для розуміння його змісту, виконує окрема наука – герменевтика – І. З.). М. Кордуба особливу увагу приділяв мовному тлумаченню тексту джерела, яке включає його граматичне і термінологічне вивчення. Вчений підкреслював важливість знання мовної системи та лексики досліджуваної доби і народу, необхідність володіння

інформацією про зміну значення слів у різний період, адже неправильне тлумачення одного чи кількох слів може призвести до помилкових висновків. М. Кордуба вважав, що історик-дослідник повинен мати достатню філологічну підготовку: «...чим більше філологічного вишколення, тим певніше і глибше зуміє історик вникнути в дух джерела»³². Схожа ідея висловлена і в його рукописній праці «Розмежування і поділ історичного предмету», в якій М. Кордуба писав: «Найбільша і найголовніша часть [д]жерел переказані нам за посередн[ицтва] мови. Щоби [д]жерела бодай поверховно розуміти, треба знання ріжн[их] мов, відповідно до доби і народів, котрі трактуємо. Окромі того треба вникнути в їх духа... Чим більше у істор[ика] фільольог[ічного] образования, тим певнійше розуміє [д]жерела»³³.

І. Крип'якевич поділяв *інтерпретацію* на зрозуміння тексту щодо мови та спеціальне зрозуміння, тобто мовне і понятійне, змістове тлумачення³⁴. Як видно, при вживанні істориками різних назв суть майже збігається. Спеціальне зрозуміння джерела, як вказував вчений, має на меті встановити значення кожного слова в даному місці та намір автора, що досягається порівнянням паралельних текстів. На глибоке переконання І. Крип'якевича, здійснюючи *мовну інтерпретацію* тексту, дослідник повинен ознайомитися з джерелом мовою оригіналу, і лише у виняткових випадках користуватись перекладами. Як і М. Кордуба, він вважав, що слід враховувати особливості лексики і граматики мови в досліджуваній період. Головною умовою *речової інтерпретації* джерела, тобто розкриття понятійного змісту документа, І. Крип'якевич вважав широку ерудицію дослідника. Він звернув увагу на неоднакове значення слів у різні часи, вказуючи, що окремі слова у старослов'янській та давньоруській мовах мали інше значення, ніж у сучасній українській мові (гость – купець, жито – збіжжя та ін.), а також порівнюючи етимологію окремих слів української мови XVI–XVIII ст. із теперішніми (кріпость – купча грамота, тягнення – похід).

Важливим завданням інтерпретації джерела є виявлення справжнього змісту, який автор прагнув донести до читача, що є квінтесенцією інтерпретації. Прихильниками цієї думки були як І. Крип'якевич, так і М. Кордуба. Так, І. Крип'якевич зауважував, що після з'ясування значення окремих слів та речень варто перевірити, чи вдалося вловити справжню думку автора. Так, листи великого майстра тонкого дипломатичного стилю Б. Хмельницького до польського короля «писані зовнішньо покірливим тоном, але між рядками міститься часто гостре застереження, погроза, або іронія і насмішка»³⁵. Але найбільшою небезпекою з погляду об'єктивності інтерпретації джерел І. Крип'якевич вважав можливу тенденційність молодого дослідника, тобто, «якщо він підходить до джерела з готовими, заздалегідь виробленими поглядами та до своїх тез намагається пристосувати текст джерел»³⁶.

Як І. Крип'якевич, так і М. Кордуба ключовим етапом дослідження джерела вважали *встановлення* його *автентичності* (справжності). Обидва вчені поділяли думку Ш. Сеньобоса та Ш. Ланглуа, що коли дже-

рело не є тим, за що воно себе видає, воно вважається **фальсифікатом**³⁷. На думку М. Кордуби, попередні висновки щодо фальшування можна зробити уже на підставі зовнішніх ознак документа. Також він зауважував, що крім «цілковитих фальсифікатів» трапляються часткові, які вчений називав **інтерполяціями** («інтерполяції – додатки до первісного тексту, котрі його фальшують»), «котрі треба відділити від автент[ичного] тексту»³⁸. М. Кордуба застерігав від помилкового сприйняття як інтерполяцій автентичних додатків і дописок. Розробляючи «методику справжності» (встановлення автентичності) історичного джерела, він відзначав, що багато міфологічних нашарувань містять усні перекази, значна кількість помилок допускається при розпізнанні творів мистецтва. Тому «методика вимагає совісного розшукування найстарішої форми переказу і розсліду, чи сей переказ ймовірний, і до якої степені»³⁹. При встановленні справжності джерела, спираючись на власний досвід та досягнення своїх попередників, М. Кордуба пропонував такі способи виявлення фальсифікатів: зіставлення інформації документа з уже відомими науці даними; порівняння зовнішніх ознак джерела щодо мови, стилю викладу, літературної форми з оригінальними документами того часу; з'ясування відповідності змісту і форми джерела характеру розвитку даного періоду. Крім того, описуючи певну подію, автор, як сучасник, мав би згадати інші події, що відбувалися в даний час, відомі дослідникам з інших джерел⁴⁰.

Дослідженню автентичності джерел особливу увагу приділив І. Крип'якевич. Можна спостерігати еволюцію його підходів до обробки історичних джерел та зміну термінології на позначення дій з виявлення фальсифікатів. У 1918 р., як один з етапів критики джерела, він називав «встановлення його достовірності»⁴¹. У середині 1940-х рр. вчений послуговується терміном «виявлення фальсифікатів»⁴². У розробці семінару IV, який він проводив для аспірантів Львівського державного університету у 1945–1946 рр.⁴³, І. Крип'якевич одним із етапів з «оброблення матеріалу» визначає «питання віродостойності». У контексті семінару «Джерела (з матеріалів Хмельниччини)» цикл завдань щодо опрацювання джерел одержав назву «Обробка і оцінка» і передбачав такі етапи: оцінка автентичності, якою займається зовнішня критика; оцінка правдомовності («віродостойність»), встановленням якої займається внутрішня критика⁴⁴. В узагальнюючій праці «Нарис...» (1967) І. Крип'якевич запропонував проводити обробку джерел за сімома етапами, четвертим з яких було дослідження автентичності джерела⁴⁵.

Констатуючи існування значної кількості сумнівних джерел, підробок, фальсифікатів, І. Крип'якевич наголошував, що тільки наукова критика сприяє правильній оцінці історичних джерел. Вчений наголошував, що якщо достовірність документа викликає підозру з огляду на зовнішню форму чи зміст, слід проводити аналіз даного джерела, тобто, дослідити його зовнішні і внутрішні риси, порівнюючи з іншими джерелами того ж періоду (тобто, іншими словами – провести внутрішню і зовнішню критику).

Автентичним І. Крип'якевич називав документ в оригіналі, написаний письмом даного часу з незіпсованими печатками. Вчений вказував, що фальсифікати зустрічаються серед мемуарів, літописів, листів, грамот, а також серед матеріальних джерел до історії України. Часто підроблювали зброю, предмети побуту (чаша та сокира Б. Хмельницького), художні вироби, монети. Особливу увагу вчений звернув на підробку універсалів і листів Б. Хмельницького, присвятивши цій проблемі спеціальну статтю⁴⁶, яку він написав у ході підготовки до друку корпусу «Документи Богдана Хмельницького»⁴⁷. Серед мотивів підробки документів гетьмана дослідник називає корисливість, бажання скомпрометувати, письменницькі фальсифікації «для ученого марнославства, з бажання пофантазувати або посміятися» та ін.⁴⁸.

У «Нарисі...» серед фальсифікатів І. Крип'якевич назвав деякі документи на землеволодіння в актових книгах першої половини ХІХ ст., а також підробки в генеалогіях магнатських та шляхетських родів. Як і М. Кордуба, він зазначав, що фальсифікати зустрічаються серед літературних творів, народних пісень і дум. Вчений також звертав увагу на наявність часткових фальсифікацій джерел, коли до автентичного документа дописувались деякі абзаци, речення або слова. Тут І. Крип'якевич опирався на приклад із власних досліджень універсалів Б. Хмельницького⁴⁹, проте, на відміну від М. Кордуби, не називав їх інтерполяціями. Він особисто встановив неавтентичність низки листів-закликів до козаків, селян, міщан, духовенства, зважаючи на їх надмірну пафосність, літературну обробку, невідповідність форми і змісту автентичним документам. Окремо вчений зупиняється на підробках листів і універсалів Б. Хмельницького, введених до свого літопису козацьким літописцем ХVІІІ ст. С. Величком і складених ним самим. Щоб надати своїм підробкам більшої ймовірності, С. Величко посилався на діарій Самійла Зорки, який нібито був секретарем Б. Хмельницького, хоча, на думку І. Крип'якевича, і сам Самійло Зорка і його діаріуш теж вигадані⁵⁰. Підробки викрили себе, як зазначав вчений, термінологією та титулатурою, поширеною у ХVІІІ ст., що допомагає встановити час підробок.

У «Нарисі...» вчений більш широко охарактеризував мотиви фальсифікації джерел: жадоба наживи, намір корисно продати сфальсифікований виріб, патріотизм, прагнення письменницької слави, інтереси партії чи групи, помста щодо політичних противників, жарт або спроба містифікації тощо⁵¹. В основному, його твердження щодо мотивів фальсифікації збігається з думкою Е. Бернгейма⁵², а також М. Кордуби, котрий особливу увагу звертав на проблему фальсифікації писемних джерел групи традиції, а значну фальсифікацію анналів, хронік, мемуарів, житій святих, біографій періоду Середньовіччя пояснював власними інтересами їхніх авторів (користолюбство).

Характеризуючи метод дослідження сумнівних («непевних») джерел, І. Крип'якевич, як і М. Кордуба, вказував, що суть його полягає в їх порівнянні з джерелами, достовірність яких безперечна. Насамперед, слід простежити відповідність зовнішнього вигляду сумнівного джерела

автентичному, а саме: його форми, матеріалу, на якому написаний документ, письма, мови, стилю, літературної побудови. Далі необхідно розглянути зміст документа, встановити чи відповідає він фактам, відомим з інших джерел, дослідити підписи, печатки. Виявити підробку можна, віднайшовши невідповідність змісту джерела певній епосі. Як приклад, вчений навів титул Б. Хмельницького у літописі С. Величка, що не відповідав титулу, вживаному в його універсалах, а вживався в часи гетьмана І. Самойловича. Крім того, Б. Хмельницький в автентичних універсалах ніколи не вживав імені «Зіновій». Стосовно писемних джерел І. Крип'якевич зазначав, що досвідчені фальсифікатори можуть використати старовинний папір, підробити чорнило, підібрати почерк, проте ніколи не зможуть передати всіх тонкощів мови і фразеології того часу.

Невід'ємним етапом аналізу історичних джерел обидва вчені вважали **визначення часу і місця їх створення та встановлення авторства**. Як стверджував М. Кордуба, досліднику необхідно в'яснити такі моменти щодо джерела: «де і коли повстало», «від кого походить»⁵³. З'ясування часу і місця появи джерела потрібно «не тільки в археол[огії] чи істор[ії] мистецтва, але й в письмен[ній] традиції»⁵⁴. Необхідність встановлення часу створення недатованих джерел М. Кордуба пояснював тим, що «довгі століття не було в звичаю датувати літературні продукти, навіть акти, грамоти, закони, протоколи сеймів часто без дат»⁵⁵. Обидва вчені були переконані, що тільки порівняння з іншими джерелами змісту, форми, стилю, мови дає можливість встановити дві часові межі створення джерела. Слідом за Е. Бернгеймом⁵⁶ вони визначають їх як *terminus post quem* (дата, після якої могло з'явитись джерело) і *terminus ante quem* (найпізніша дата його можливої появи). При чому, чим точніше встановлено обидві межі та менший проміжок часу між ними, тим правильніше можна визначити час походження джерела⁵⁷. Для встановлення дати створення джерела М. Кордуба рекомендував провести зіставлення з точно датованими документами, звернувши увагу на згадувані події та особи. Встановити **час і місце** створення джерела можна за допомогою іншого джерела, яке з ним пов'язане і точно датоване (наприклад, датована відповідь на недатований лист), а також посилання на відомі події. Крім того, як стверджував історик, «...кожда доба має свій питомий характер... деякі прояви виступають так виразно, що по них можна й рік означити (по їх присутності, чи браку)»⁵⁸.

І. Крип'якевич для визначення часу походження джерела також рекомендував порівняти його зовнішню форму і зміст з іншими точно датованими джерелами. Вивчення часу створення рукописних джерел вчений пропонував починати з дослідження паперу, водяних знаків і письма. Час створення друкованих джерел можна встановити на основі форми друкарського шрифту. Далі слід провести уже згадуваний філологічний аналіз джерела, а саме: дослідити мову джерела, визначити особливості лексики і фразеології досліджуваної епохи. Вчений підкреслював, що важливо віднайти у джерелі навіть натяки на час, з якого воно походить. Трапляються прямі хронологічні вказівки типу «сьогодні», «за володіння

князя...» та ін.⁵⁹. Іноді згадуються події, видатні особи, відомі з інших джерел. Такий огляд змісту дає змогу віднести джерело до певної епохи.

Обидва вчені наголошували на важливості **з'ясування місця створення джерела**, яке має неабияке значення для оцінки описуваних подій, «але часто не подане»⁶⁰. Для вирішення цього завдання М. Кордуба вкотре наголошував на необхідності знання мов, специфіки мовних діалектів, різних засобів письма. І. Крип'якевич вказував, що дані про місце створення джерела можна здобути із місця його віднайдення, змісту, мови, діалекту, водяних знаків паперу, палеографічних ознак рукопису. Сказане вище він ілюструє прикладами з джерел української історії: чернігівський діалект у деяких документах Б. Хмельницького, назви галицьких місцевостей у Львівському літописі⁶¹.

Велику увагу обидва вчені приділяли **встановленню авторства джерела**. М. Кордуба був переконаний, що інформація про автора часто міститься в самих джерелах та вважав, що коли автор відомий, «треба зібрати всі відомості про його особу»⁶², тобто біографічні дані, рід занять, коло інтересів. Особливо важливим є «порівняне з іншими однородн[ими] [д]жерел[ами], котрих автори відомі», при тому «рукописне порівнене можливе лише при оригіналах і то автографах»⁶³. І. Крип'якевич теж зауважував, що хоча може й пощастити знайти автографічний твір досліджуваного автора із зазначенням його імені, та найчастіше доводиться порівнювати мову, стиль, хід думок, світогляд автора з їх відповідниками в інших джерелах, автори яких відомі. М. Кордуба підкреслював, що автори середньовіччя і пізнішого часу не завжди підписували свої твори, крім того, вони часто використовували криптоніми, псевдоніми. Серед методичних прийомів встановлення авторства вчений називав дослідження письма, мови, стилю, змісту рукописного джерела («при письмених фор[мах] входить в гру письмо, мова, стиль, уклад, погляди і річевий зміст»)⁶⁴. Як зазначав І. Крип'якевич, інколи для встановлення авторства доводиться досліджувати криптоніми, монограми, акростиhi. Вчений наголошував, що видатного письменника можна впізнати за індивідуальним стилем. М. Кордуба при пошуку індивідуального стилю кожного автора закликав дослідників враховувати, що в давнину стиль був певною мірою уніфікований: «Як тяжко навіть тепер пізнати ідентичність письма (при процесі), а тепер індивідуальні різниці далеко більші, чим в давнину»⁶⁵.

М. Кордуба зауважував, що, якщо можливості порівняння з іншими джерелами обмежені, встановити авторство може допомогти зміст самого джерела, виходячи з того, що окремі сюжети могли бути відомі лише певним особам або певному колу осіб, адже ніхто не зможе замаскувати своїх життєвих поглядів, відносин часу. Разом із тим час, нові обставини могли зумовити зміну стилю і поглядів автора джерела: «...напрям смаку, погляди, сфера інтересів того самого кружка змінюються, що та сама особа з часом змінює свої погляди, стиль, а навіть характер письма, що той сам автор, в той сам час змінює свій стиль і спосіб укладу відповідно до предмета про котрий пише, і публіки до котрої звертається»⁶⁶. Як

і М. Кордуба, І. Крип'якевич був переконаний, що найчастіше дані про автора містяться в самому творі, адже зміст видає («зраджує») інтерес автора до висвітлюваних ним подій, симпатії до певних станів, а, отже, і його приналежність до певних кіл. Принагідно І. Крип'якевич зауважував, що складність цієї роботи полягає в поширеності в давнину плагіату, наслідування, які не заборонялись законом⁶⁷. І нарешті, якщо визначити автора джерела за наведеними вище ознаками неможливо, слід задовольнитися загальною характеристикою особи (світська чи духовна особа, знатна чи проста, становище в суспільстві), «...бо це важливе для внутрішньої критики, автор світський, чи духовний, єпископ чи полководець, високий достойник, чи простий»⁶⁸. І. Крип'якевич, як і Е. Бернгейм⁶⁹ та М. Кордуба, вважав, що коли автор відомий, слід зібрати його найдокладнішу біографію.

З'ясування авторства джерела М. Кордуба продемонстрував на прикладі дослідження літопису Галла Аноніма, яке пізніше апробував на відповідному спецсеминарі для студентів історичного факультету Львівського університету⁷⁰. Як приклад роботи зі з'ясування авторства документа І. Крип'якевич наводив власне дослідження авторства літопису Самовидця⁷¹.

Опрацювання історичних джерел є неможливим без застосування низки *допоміжних історичних дисциплін*, завданням яких є розроблення технічних прийомів аналізу та способів виявлення специфічних ознак джерел. Саме тому другу частину «Методології історії» М. Кордуба присвятив допоміжним історичним дисциплінам: палеографії, дипломатичі, геральдиці, генеалогії, сфрагістиці, хронології тощо. Український учений обстоював міждисциплінарний підхід. На його переконання, історики повинні використовувати пізнавальні можливості інших наук – антропології, етнології, економіки, лінгвістики, психології, соціології та допоміжних історичних галузей, що забезпечують високий рівень історичних досліджень.

Заслуговує на увагу спроба І. Крип'якевича ще у 1918 р. привести в систему спеціальні історичні дисципліни або допоміжні («помічні») науки залежно від їх методів дослідження специфічних джерел: антропология, археология (костюмология, зброєзнавство, архітектура, замкознавство, нумізматика), епіграфіка, палеографія, паперознавство, дипломатика, сфрагістика, етимологія, ономастика, етнологія, фольклористика⁷². Питанню спеціальних історичних дисциплін вчений приділяв постійну увагу, особливо в останні роки наукової діяльності. За словами О. Прицака, «спеціальну увагу І. Крип'якевича притягали помічні науки та методологія історії України. Чи це була бібліографія, джерелознавство, архівістика, дипломатика, книгознавство, хронологія, сфрагістика, палеографія – у всіх тих ділянках находимо його дорогоцінні вклади. Особливо близькі його серцю були історична бібліографія, історична географія та краєзнавство»⁷³. Вченому належить низка спеціальних розвідок із бібліографії, сфрагістики, нумізматики, геральдики, книгознавства тощо. І. Крип'якевич був не лише висококваліфікованим фахівцем

у галузі спеціальних історичних дисциплін, але й ініціатором їх популяризації. Змістовний науковий реферат «Допоміжні дисципліни історії в науковій роботі архівістів», прочитаний на республіканській науковій конференції істориків-архівістів, містив практичні поради І. Крип'якевича щодо їх вивчення⁷⁴. Машинопис «Спеціальні історичні дисципліни» з родинного архіву Крип'якевичів свідчить про підготовку вченим спеціального дослідження з цієї проблеми⁷⁵. Можна припустити, що це нотатки до IV розділу «Нарису...», який так і не побачив світ. І. Крип'якевич зупиняється на кожній із допоміжних дисциплін, подаючи стислу історію їх виникнення та завдання, бібліографію.

Отже, порівняльний аналіз методики дослідження джерел в наукових практиках І. Крип'якевича та М. Кордуби, що ґрунтувалася на засадах позитивізму та інших західноєвропейських історіософських напрямках кінця XIX – початку XX ст. (зокрема неокантіанстві, соціології та психології історії), при засвоєнні методологічних засад і модерністського розуміння історії як науки, а також утвердженні науково-теоретичного характеру історичного пізнання свого вчителя М. Грушевського, дозволяє зробити наступні висновки. Відомі українські вчені М. Кордуба та І. Крип'якевич, що були одними з найбільш яскравих представників львівської наукової школи М. Грушевського, зробили помітний внесок у розвиток методики історичного дослідження, зокрема таких її проблем, як вибір теми, прочитання тексту і його інтерпретація, встановлення автентичності та оригінальності джерела, його походження тощо. Результатом їх джерелознавчої та методичної діяльності стали спеціальні розвідки та розроблення лекційних курсів, апробованих на практиці, що містили прогресивні на той час ідеї. Слід відзначити, що теоретичні висновки обох науковців були зроблені на основі практичного джерелознавчого досвіду. Незважаючи на сучасні технологічні можливості та вдосконалення методів історичного дослідження, основні їхні наукові висновки і положення не втрачають своєї актуальності і сьогодні і сприятимуть подальшому розвитку вітчизняної історико-теоретичної думки.

¹ *Великопольська У.* Малознана праця Мирона Кордуби «Методологія історії». Спроба аналізу // Вісник Львівського університету. Серія історична. – 2005. – Вип. 39/40; *Її ж.* Теоретико-методологічні праці Мирона Кордуби // Іст. журн. – 2008. – № 2; *Її ж.* Теоретичні аспекти джерелознавства у науковій спадщині Мирона Кордуби // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – 2007. – № 15.

² *Заболотна І.* Розробка І. Крип'якевичем методики історичного дослідження: Матеріали й навчально-методичні рекомендації до спеціального курсу «Методика історичного дослідження» для студентів історичного факультету. – Київ, 2009. – 52 с.; *Її ж.* Археографічна діяльність І. П. Крип'якевича : матеріали до спецкурсу «Українська археографія» для студентів історичного факультету. – Київ, 2009. – 104 с.; *Її ж.* Методичні рекомендації з підготовки курсових, бакалаврських, дипломних, магістерських робіт з історії України. – Київ, 2007. – С. 33–59.

³ *Історичне джерелознавство : підручник / Я. С. Калакура, І. Н. Войцехівська, С. Ф. Павленко [та ін.].* – Київ, 2002.

- ⁴ Калакура Я. Українознавче дослідження : теорія та методологія. – Тернопіль, 2012.
- ⁵ Богдашина О. Джерелознавство історії України: теорія, методика, історія : навч.-метод. посіб. – Харків, 2004; *Її ж.* Позитивізм в історичній науці в Україні (60-ті рр. XIX – 20-ті рр. XX ст.). – Харків, 2010.
- ⁶ Кордуба М. Методологія історії. Виклади. – Львів, 1922.
- ⁷ Родинний архів (далі – РА Крип'якевичів), п. 149 Крип'якевич І. Методика історії. Курс з вправами, 4 жовтня 1918 р.
- ⁸ Ісасевич Я. Зі спогадів про Івана Крип'якевича та його синів Петра Богдана і Романа // Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві / відп. ред. Я. Ісасевич ; упоряд. Ф. Стеблій. – Львів, 2001. – С. 656. – (Україна: культурна спадщина, нац. свідомість, державність : зб. наук. пр. ; 8 / Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України).
- ⁹ Кордуба М. Методологія історії. Виклади. – С. 3.
- ¹⁰ РА Крип'якевичів, п. 4-а Семінар.
- ¹¹ РА Крип'якевичів, п. 168 Матеріали для методики, 1918 р.
- ¹² РА Крип'якевичів, п. 16-А Джерелознавство XVI–XVII. Семінар Українського університету, 1922 р.
- ¹³ Великопольська У. Малознана праця Мирона Кордуби «Методологія історії». Спроба аналізу. – С. 632.
- ¹⁴ РА Крип'якевичів, п. 168 Матеріали для методики, 1918 р.
- ¹⁵ РА Крип'якевичів, п. 173 Аспірантура. Методика, 1945 р.
- ¹⁶ Крип'якевич І. Нарис методики історичних досліджень // Укр. іст. журн. – 1967. – № 2. – С. 100; № 3. – С. 113.
- ¹⁷ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України), ф. 1235, оп. 1, спр. 552, арк. 3 зв.
- ¹⁸ Кордуба М. Методологія історії. Виклади. – С. 32.
- ¹⁹ Там само. – С. 39.
- ²⁰ РА Крип'якевичів, п. 168 Матеріали для методики, 1918 р.
- ²¹ Крип'якевич І. Нарис ... // Укр. іст. журн. – 1967. – № 4. – С. 108.
- ²² Державний архів Львівської області (далі – Держархів Львівської обл.), ф. Р-2923, оп. 1, спр. 9, арк. 8–8 зв.
- ²³ Кордуба М. Методологія історії. Виклади. – С. 4.
- ²⁴ ЦДІАК України., ф. 1235, оп. 1, спр. 552, арк. 9 зв.
- ²⁵ РА Крип'якевичів, п. 168 Матеріали для методики. Для університету в Кам'янці-Подільському, 1918 р.
- ²⁶ Держархів Львівської обл., ф. Р-2923, оп. 1, спр. 9, арк. 8–8 зв.
- ²⁷ Бернгейм Э. Введение в историческую науку. – СПб., 1908. – С. 105.
- ²⁸ РА Крип'якевичів, п. 168 Матеріали для методики. Для університету в Кам'янці-Подільському, 1918 р.
- ²⁹ Крип'якевич І. Нарис ... // Укр. іст. журн. – 1967. – № 9. – С. 132.
- ³⁰ Держархів Львівської обл., ф. Р-2923, оп. 1, спр. 9, арк. 8.
- ³¹ Там само, арк. 14.
- ³² Кордуба М. Методологія історії. Виклади. – С. 32.
- ³³ Держархів Львівської обл., ф. Р-2923, оп. 1, спр. 9, арк. 6.
- ³⁴ РА Крип'якевичів, п. 168 Матеріали для методики. Для університету в Кам'янці-Подільському, 1918 р.
- ³⁵ Крип'якевич І. Нарис... // Укр. іст. журн. – 1967. – № 7. – С. 122.
- ³⁶ Там само.
- ³⁷ Сеньобос Ш., Ланглау Ш. Введение в изучение истории. – СПб., 1899. – С. 103.
- ³⁸ Держархів Львівської обл., ф. Р-2923, оп. 1, спр. 9, арк. 10.
- ³⁹ Там само.

- ⁴⁰ Там само.
- ⁴¹ РА Крип'якевичів, п. 168 Матеріали для методики, 1918 р.
- ⁴² РА Крип'якевичів, п. 173 Аспірантура. Методика, 1945 р.
- ⁴³ Там само.
- ⁴⁴ РА Крип'якевичів, п. 173 Аспірантура. 3 матеріалів Хмельниччини.
- ⁴⁵ Крип'якевич І. Нарис... // Укр. іст. журн. – 1967. – № 3. – С. 113.
- ⁴⁶ Крип'якевич І. Підробки документів Богдана Хмельницького // Наук.-інформ. бюл. Арх. упр. УРСР. – 1960. – № 3. – С. 3–8.
- ⁴⁷ Документи Богдана Хмельницького (1648–1657) / упоряд.: І. Крип'якевич, І. Бутич; відп. ред. Ф. П. Шевченко. – Київ, 1961. – 740 с.
- ⁴⁸ Крип'якевич І. Підробки документів Богдана Хмельницького. – С. 3.
- ⁴⁹ Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького // Зап. Наук. т-ва імені Шевченка. – 1925. – Т. 147. – С. 73.
- ⁵⁰ Крип'якевич І. Нарис... // Укр. іст. журн. – 1967. – № 8. – С. 114; ІР НБУВ, ф. 33, № 5781, арк. 1.
- ⁵¹ Крип'якевич І. Нарис... // Укр. іст. журн. – 1967. – № 8. – С. 113.
- ⁵² Бернгейм Э. Введение в историческую науку. – С. 97–99.
- ⁵³ ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 552, арк. 9 зв.
- ⁵⁴ Там само, арк. 9.
- ⁵⁵ Там само.
- ⁵⁶ Бернгейм Э. Введение в историческую науку. – С. 102–103.
- ⁵⁷ Крип'якевич І. Нарис... // Укр. іст. журн. – 1967. – № 9. – С. 130.
- ⁵⁸ ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 552, арк. 12.
- ⁵⁹ Крип'якевич І. Нарис... // Укр. іст. журн. – 1967. – № 9. – С. 130.
- ⁶⁰ ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 552, арк. 9.
- ⁶¹ Крип'якевич І. Нарис... // Укр. іст. журн. – 1967. – № 9. – С. 131.
- ⁶² Держархів Львівської обл., ф. Р-2923, оп. 1, спр. 9, арк. 11 зв.
- ⁶³ Там само.
- ⁶⁴ Там само.
- ⁶⁵ Там само.
- ⁶⁶ Цит. за: Великопольська У. Теоретичні аспекти джерелознавства у науковій спадщині Мирона Кордуби // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – 2007. – № 15. – С. 176.
- ⁶⁷ РА Крип'якевичів. – П. 168. – Крип'якевич І. Матеріали до методики. 1918.
- ⁶⁸ Цит. за: Великопольська У. Теоретичні аспекти джерелознавства у науковій спадщині Мирона Кордуби. – С. 176.
- ⁶⁹ Бернгейм Э. Введение в историческую науку. – С. 62.
- ⁷⁰ Чорній В. Кафедра історії слов'ян Львівського університету ім. І. Франка. Заснування та перший період діяльності (1945–1947 рр.) // Слов'янознавчі студії. – Львів, 2002. – С. 156.
- ⁷¹ Крип'якевич І. Нарис... // Укр. іст. журн. – 1967. – № 9. – С. 131.
- ⁷² РА Крип'якевичів, п. 149 Крип'якевич І. Методика історії. Курс з вправами, 4. X. 1918.
- ⁷³ Прицак О. Іван Крип'якевич (1886–1967) // Укр. історик. – 1968. – Чис. 1/4. – С. 82.
- ⁷⁴ Крип'якевич І. Допоміжні дисципліни історії в науковій роботі архівів // Наук.-інформ. бюл. Арх. упр. УРСР. – 1961. – № 5. – С. 7–10.
- ⁷⁵ РА Крип'якевичів – Архів Р. Крип'якевича, п. 4 а-б, арк. 67–100.